

УДК 37.06

Мехед О. Б.

ORCID 0000-0001-9485-9139

ScopusAuthorID: 6506181994

Кандидат біологічних наук, доцент,
завідувач кафедри біології
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: mekhedolga@gmail.com

Рябченко С. В.

ORCID 0000-0001-5376-5443

Кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри біології
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: svetlanaryabchenko04@gmail.com

Тюпіна Н. В.

ORCID 0000-0002-5753-9029

Викладач кафедри біології
Національного університету «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: tiupina_nadia@ukr.net

СТВОРЕННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У КОНТЕКСТІ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Метою статті є розкриття основних сучасних підходів до створення здоров'язбережувального освітнього середовища у закладах освіти для дітей з особливими освітніми потребами. Методологічною основою дослідження є системний та особистісно-орієнтований підходи до аналізу психолог-педагогічної літератури та педагогічного досвіду з питань впровадження інклюзивної освіти в освітніх закладах. Наукова новизна полягає у встановленні основних підходів формування здоров'язбережувального освітнього середовища, що ґрунтуються на аналізі основних здобутках інклюзивного освітнього середовища; у конкретизації трьох взаємопов'язаних проблем, які обумовлюють необхідність зміни змісту професійної підготовки і перепідготовки, а також формування інклюзивної компетентності в роботі з дітьми середнього шкільного віку вчителів усіх спеціальностей, уточнено вектор змін в підготовці фахівців для сфери інклюзивної освіти, що в контексті інклюзивної освіти розглядається як необхідна умова становлення стійкої професійної позиції, заснованої на визнанні та повазі людської гідності дітей. Висновки. Впровадження інклюзивної освіти складна, неоднозначна, багатоаспектна проблема, що об'єднує у собі цілий ряд відносно самостійних наукових та прикладних напрямів та потребує розгляду і розробки нормативно-правових, психолого-педагогічних, програмно-змістових, соціально-психологічних засад. Перспективи подальших пошуків зазначеної проблеми вбачаємо у розробці навчальних програм, форм, методів навчання відповідно до потреб інклюзивної освіти. У ході впровадження інклюзивної освіти особливу увагу слід приділити таким аспектам: підготовці українського суспільства до толерантного сприйняття дітей з обмеженнями можливостями; взаємодії з такими дітьми та їхнім найближчим оточенням, з метою формування у них відповідної ідентифікації; визначенню меж законодавчого простору для впровадження навчально-виховного процесу в рамках інклюзивного суспільства; підвищенню професійного рівня фахівців, які беруть участь у інклюзивній освітньо-виховній діяльності; формуванню позитивного іміджу інклюзивної освіти.

Ключові слова: здоров'язбережувальне освітнє середовище, інклюзивна освіта, професійна підготовка вчителя, інклюзивна компетентність, діти з особливими освітніми потребами.

Наше сьогоднішнє – це зміна ціннісних орієнтацій в освіті, визначення розмаїття кожної дитини, обумовлене зміною освітньої парадигми на гуманістичну «освіта для всіх, школа для всіх». Суспільство, визнавши свій обов'язок забезпечити всім рівні можливості в різних сферах життя, запропонувало нові освітні концепції, зокрема інклюзивну освіту, яка передбачає створення умов для забезпечення освітою всіх дітей.

Нормативно-правовою базою забезпечення освіти дітей з особливими потребами в Україні є Конституція України, закони України «Про освіту» (2017), «Про реабілітацію інвалідів», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», Указ Президента України від 01.06.2005 р. № 900 «Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов з життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями».

Нова методологія спеціальної освіти дітей з обмеженими можливостями обґрунтована у «Концепції спеціальної освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку на найближчі роки і перспективу» (1996), «Концепції реабілітації дітей з обмеженими фізичними чи розумовими можливостями» (1998), «Концепції державного стандарту спеціальної освіти» (1999), «Проекті державного стандарту спеціальної освіти» (2004), наказ Міністерства освіти і науки України від 11.09.2009 р. № 855. «Про затвердження Плану щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009–2012 роки» [10, с. 148].

Однак включення дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітній потік зумовлює і суперечливе ставлення в суспільстві до цього процесу, оскільки він відповідає бажанням окремих дітей та їхніх батьків, проте не завжди співвідноситься з бажаннями батьків більшості учнів загальноосвітньої школи.

Сьогодні в Україні моделі інклюзивного навчання тільки починають формуватися, а практика є лише окремою роботою ентузіастів. Повне включення дітей з особливостями розвитку до загальноосвітнього середовища має як позитивні, так і негативні риси та є складною, дискусійною, недостатньо вивченою проблемою, яку ми спробуємо висвітлити у нашій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень, де висвітлюються різні аспекти роботи з дітьми та молоддю з особливими потребами у інтегрованому освітньому середовищі, особливий інтерес мають наукові розробки М. Андрєєвої, Ю. Богінської, А. Колупаєвої, О. Рассказової, М. Чайковського.

Роботи, присвячені інтеграції осіб з вадами здоров'я у суспільство досліджували: 1) у медико-соціальному аспекті: І. Каткова, В. Кузнецов, С. Саричева, О. Чабан; 2) у соціально-психологічному аспекті: О. Асмолов, І. Расюк, М. Семаго, О. Усанова; 3) методики роботи з різними категоріями населення і у різних соціумах: О. Вакуленко, О. Карпунін, Н. Комарова, І. Трубавіна; 4) різні напрями соціальної роботи: В. Бех, І. Лернер, М. Лукашевич, І. Мигович, О. Песоцька, В. Поліщук, Т. Семигіна та інші [12].

Численні теоретичні та практичні дослідження визначають інклюзивну освіту як:

- стратегію забезпечення прав людей з особливими потребами;
- пріоритетний напрям державної соціальної політики;
- інструмент інтегрування осіб з обмеженими можливостями у соціум («суспільство для всіх»);
- концепцію інклюзивного підходу до функціонування навчальних закладів;
- інноваційну освітню тенденцію, яка задовольняє освітні потреби кожної людини («освіта для всіх»);
- систему освітніх послуг (задоволення пізнавальних потреб, розширення сфери пізнавальних інтересів тощо);
- фактор багатоманітності, що сприяє збагаченню навчального середовища (визнання та повага індивідуальних людських відмінностей);
- доступ до загальної освіти з урахуванням особливостей осіб з особливими потребами (принцип доступності);
- спосіб взаємодії та спілкування осіб з обмеженими можливостями з однолітками, педагогами та іншими соціальними групами (гармонізація відносин людей між собою та суспільством в цілому) тощо.

Мета статті – охарактеризувати основні підходи до створення здоров'язбережувального освітнього середовища у закладах освіти для дітей з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивна освіта як сучасна інноваційна тенденція сьогодні широко обговорюється у наукових колах теоретиками та практиками: медиками, психологами, логопедами, дефектологами, реабілітологами, колекційними педагогами та іншими фахівцями спеціальної педагогіки, батьками та громадськістю. Це пов'язано з тим, що останнім часом спостерігається збільшення кількості дітей з різними порушеннями розвитку, а також зі зміною ціннісних орієнтацій в освіті, зміною освітньої парадигми на гуманістичну («освіта для всіх», «школа для всіх») [7, с. 59].

Енциклопедія освіти визначає інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами, зокрема дитини з особливостями психофізичного розвитку, в умовах загальноосвітнього закладу [6, с. 11].

До основних здобутків інклюзивного освітнього середовища варто віднести: активне залучення осіб з особливими потребами у соціум, їх адаптацію, соціалізацію, навчання, виховання та розвиток на благо суспільства. Важливим аспектом інклюзивної освіти є забезпечення ефективності та якості навчання,

застосування форм, методів та технологій, які враховують індивідуальні особливості осіб з особливими потребами. Інклюзивна освіта є довгостроковою стратегією – від інтегрування у навчальному закладі до інтегрування у суспільстві – це і процес, і результат.

Освітнє середовище, що базується на принципах збереження і розвитку здоров'я вихованців та стимулювання позитивних процесів фізичного, інтелектуального, психічного, духовного розвитку дитини, отримало назву здоров'язбережувальне, а показниками його якості в системі освіти є динаміка стану здоров'я учнів, рівень навченості та виховання.

Здоров'язбережувальне середовище – це середовище, у якому створюються такі умови, за яких дитина може усвідомити цінність свого здоров'я, оволодіти способами його збереження і навчитися способам саморегуляції, що дозволять їй зберегти здоров'я.

Процес створення здоров'язбережувального середовища ми визначаємо як комплекс змін традиційної системи, спрямованих на підвищення ефективності діяльності щодо збереження і зміцнення життєздатності учнів і педагогів у взаємозв'язку з корекцією їхньої внутрішньої картини здоров'я.

Основні напрями формування здоров'язбережувального освітнього середовища:

- забезпечення організаційно-гігієнічних умов здійснення освітнього процесу;
- утвердження пріоритету грамотного піклування про здоров'я учнів;
- підбір та навчання педагогічних працівників здоров'язбережувальних технологій;
- реалізація принципів здоров'язбережувальної педагогіки на практиці;
- навчання здоров'я та виховання культури здоров'я учнів;
- моніторинг стану фізичного та психічного здоров'я школярів, вплив здоров'язбережувальних факторів та результативності діяльності школи щодо охорони здоров'я учнів;
- оптимізація діяльності медичної та психологічної служб школи;
- попередження «шкільних хвороб», «шкільних стресів»;
- залучення батьків учнів до участі у шкільній програмі «Здоров'я».

Інклюзивне навчання передбачає перебування дитини з особливими освітніми потребами в масовому загальноосвітньому класі, оволодіння нею знаннями, уміннями і навичками нарівні із здоровими ровесниками. Здійснюється соціально-медико-педагогічний супровід дітей; забезпечуються належні умови для навчання, виховання, корекційно-компенсаторної роботи (матеріально-технічне, кадрове, фінансове забезпечення) тощо. Проте питання підготовки вчителя до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в Україні ще не стало предметом наукового розгляду, на відміну від низки іноземних країн.

У той же час, у галузі інклюзивної освіти можна виділити три взаємообумовлені проблеми. Перша полягає в тому, що частина дітей, які чимось відрізняються від однолітків, виявляються фактично соціально ізольованими. По-друге, учителі при цьому не завжди володіють методикою формування позитивних міжособистісних стосунків у колективі, до складу якого входять такі діти. Як наслідок, загострюється проблема формування життєвої компетенції дітей з особливими освітніми потребами. При обмеженій соціальній взаємодії ці діти не набувають необхідного імпульсивного досвіду поведінки в різних життєвих ситуаціях. Нарешті, третя проблема, від якої багато в чому залежить ефективне вирішення перших двох, пов'язана з кадровим забезпеченням розвитку інклюзивної освіти.

Так, учителі-дефектологи, логопеди, сурдопедагоги колишніх поколінь отримували професійну підготовку, що не враховувала особливостей корекційно-педагогічної роботи в умовах інтегрованого навчання. Учителі ж інших спеціальностей, що працюють в установах освіти загального типу, зазвичай не мають навіть елементарних знань про дітей з особливими освітніми потребами. Учителі часто виявляються не готовими до того, що їм доведеться вчити дитину навіть з незначними порушеннями розвитку і поведінки. Вони зізнаються, що не знають, як організувати навчання для таких дітей і взагалі «що з ними робити?». Крім того, немає, або ж не представлені для широко кола користувачів, методичні та навчальні посібники для роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Очевидна необхідність зміни змісту професійної підготовки і перепідготовки, а також формування інклюзивної компетентності в роботі з такими дітьми у вчителів усіх спеціальностей.

Зміни в змісті і методиці підготовки фахівців для сфери інклюзивної освіти розглядаються як необхідна умова становлення у них стійкої професійної позиції, заснованої на визнанні та повазі людської гідності дітей з особливими освітніми потребами, вірі в їхні потенційні можливості, бажання вивчати і відстоювати їх інтереси в різних сферах життєдіяльності.

Досвід співпраці з учителями, у класах яких є діти з особливими освітніми потребами, а також аналіз результатів започаткованої перепідготовки учительського складу до роботи в умовах інклюзії, дозволяють виокремити деякі аспекти, котрі потребують особливої уваги, а саме [8, с. 189, 191]:

- програми підготовки мають забезпечувати для всіх учителів загальноосвітнього закладу позитивну орієнтацію стосовно розумових і фізичних недоліків, розвиваючи розуміння того, що може бути досягнуто в школах завдяки допоміжним послугам, що існують на місцевому рівні;
- переосмислити підготовку вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами, щоб спрямувати їх на здобуття спеціальних знань і розвиток необхідних навичок – оцінювати особливі освітні потреби дітей, адаптувати навчальні програми, індивідуалізувати навчальний процес, працювати в команді з іншими фахівцями і батьками;

– як варіант, спеціальна підготовка в галузі освіти дітей з особливими освітніми потребами, яка б дозволяла одержати додаткову кваліфікацію може об'єднуватися з підготовкою і досвідом роботи в якості «звичайного вчителя» або впроваджуватися в неї з тим, щоб забезпечувати взаємодоповнюваність і мобільність;

– при оцінюванні рівня кваліфікованості і сертифікації вчителів доцільно брати до уваги навички, необхідні для задоволення освітніх потреб дітей з особливими освітніми потребами;

– бажано підготувати необхідні друковані матеріали і організувати семінари для місцевих адміністраторів, інструкторів, завідувачів навчальної частини і вчителів-методистів з метою розвитку їхніх здібностей здійснювати керівництво в цій галузі, а також надавати підтримку і вміння консультувати менш досвідчений викладацький склад.

Вирішення широкого кола нових завдань інклюзивної освіти вимагає перебудови і зміни всієї системи підготовки фахівців для сфери освіти. Необхідність швидкого, гнучкого, тонкого налаштування і реагування в міжособистісній взаємодії вчителя й учнів висуває нові вимоги до особистісних характеристик учителя і сформованості його інклюзивної компетентності як невід'ємної складової загальної професійної компетентності. Учитель повинен володіти високими показниками професійної соціальної адаптованості, особистісної лабільності, емпатійності, рефлексивності, вираженими перцептивними, комунікативними і організаторськими здібностями, бути носієм гуманістичних цінностей та ідеалів. Нові принципи інклюзивної освіти вимагають включення в програми підготовки майбутніх учителів нових освітніх модулів, що включають спеціальні дисципліни, забезпечують готовність до широкої партнерської взаємодії і творчої співпраці в умовах інклюзивного навчання [4].

Підготовка вчителя основ здоров'я передбачає оволодіння здоров'язбережувальними і корекційно-розвивальними технологіями [1, 5]. Важливо зазначити, що у зв'язку з урахуванням інклюзивної складової у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, вищезазначене і все те, про що йтиметься далі, особливо гостро стосується і дітей з особливими освітніми потребами. Адже саме вчитель повинен перейматися проблемою інклюзії, завдяки оволодінню здоров'язбережувальними і корекційно-розвивальними технологіями він повинен уміти попередити виникнення порушень здоров'я в учнів або ж подальшого їх розвитку, а саме у дітей з особливими освітніми потребами, зробити навчально-виховний процес якомога успішнішим і ефективнішим [3, 9].

Отже, при переході до інклюзивної моделі навчання саме вчитель основ здоров'я постає в сучасній школі, з одного боку, як носій базових знань про здоров'я, здоровий спосіб життя, як фахівець, здатний творчо підходити до процесу навчання і виховання, формування мотивації та культури здоров'я підростаючого покоління, а з іншого, – суб'єктом освітньо-виховного процесу, що здійснює здоров'язбережувальну діяльність [2; 11].

На нашу думку, професійна підготовка майбутніх учителів основ здоров'я відображає педагогічну взаємодію студента й викладача в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу, у процесі якої студент оволодіває педагогічними і фаховими знаннями в галузі інклюзивного навчання, сучасними здоров'язбережувальними і корекційно-розвивальними технологіями; у студента формуються особистісні та професійно значущі якості, необхідні йому для професійної діяльності в умовах інклюзивного навчання. Підготовка майбутніх учителів основ здоров'я, головним чином, повинна бути спрямована на створення умов, необхідних для якісного формування професійної компетентності вчителя основ здоров'я.

Інші проблеми та суперечності стосуються:

- неусвідомлення у суспільстві важливості розвитку інклюзії;
- проблема отримання освіти дітьми з особливими потребами у сільській місцевості;
- питання реального психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами у загальноосвітніх закладах;
- питання кадрового забезпечення (інклюзивна компетентність, готовність до роботи з даною категорією);
- інертне мислення педагогів, неприйняття інновацій у сфері інклюзивної освіти;
- відсутність послідовної системи поетапного впровадження інклюзивної освіти, починаючи з дошкільних закладів (не забезпечується безперервність цього процесу);
- відсутність ресурсів тощо.

Висновок. Таким чином, впровадження інклюзивної освіти складна, неоднозначна, багатоаспектна проблема, об'єднує у собі цілий ряд відносно самостійних наукових та прикладних напрямів, потребує розгляду та розробки нормативно-правових, психолого-педагогічних, програмно-змістових, соціально-психологічних засад. Перспективи подальших пошуків зазначеної проблеми вбачаємо у розробці навчальних програм, форм, методів навчання відповідно до потреб інклюзивної освіти. У ході впровадження інклюзивної освіти особливу увагу слід приділити таким аспектам: підготовці українського суспільства до толерантного сприйняття дітей з обмеженнями можливостями; взаємодії з такими дітьми та їхнім найближчим оточенням, з метою формування у них відповідної ідентифікації; визначенню меж законодавчого простору для впровадження навчально-виховного процесу в рамках інклюзивного суспільства; підвищенню професійного рівня фахівців, які беруть участь у інклюзивній освітньо-виховній діяльності; формуванню позитивного іміджу інклюзивної освіти. Отже, перехід до інклюзивної освіти, як найбільш сучасної форми соціально-педагогічної реабілітації дітей з обмеженими можливостями, – має стати пріоритетом у розвитку національної освіти.

References

1. Банькина С. В. Методика апробации и внедрения здоровьесберегающих педагогических технологий в образовательную практику (с вариантом программ). Москва ГОУ Пед. акад., 2008. 60 с.
Ванукула S. V. (2008). Metodyka aprobatsyy u vnedreniya zdorovesberehaiushchykh pedahohycheskykh tekhnolohiyi v obrazovatelnuuiu praktyku (s varyantom prohramm) [Methods of approbation and introduction of health-saving pedagogical technologies in educational practice (with program variant)]. Moskva HOU Ped. akad.
2. Букша С. Б. Професійна відповідальність учителів основ здоров'я: навч. посіб. Луганськ ЛНУ, 2012. 116 с.
Buksha S. B. (2012). Profesiina vidpovidalnist uchyteliv osnov zdorov'ia [Occupational Health Teachers' Professional Responsibility]: navch. posib. Luhansk LNU.
3. Воскобойнікова Г. Л. Інноваційно орієнтовані технології і методики навчання здорового способу життя в системі професійної підготовки майбутніх учителів основ здоров'я. Педагогічні науки зб. наук. пр. Бердянськ БДПУ, 2011 № 3. С. 67-72.
Voskoboinikova H. L. (2011). Innovatsiino oriientovani tekhnolohii i metodyky navchannia zdorovoho sposobu zhyttia v systemi profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv osnov zdorov'ia [Innovative Oriented Technologies and Techniques for Teaching Healthy Lifestyle in the Future Professional Teachers of Health Fundamentals]. Pedahohichni nauky [Pedagogical sciences]: zb. nauk. pr. Berdiansk BDPU.
4. Воскобойнікова Г. Л. Медико-валеологічна компетентність майбутнього учителя початкової школи: теоретичні та методичні основи формування монографія. Київ Нестроевий А.І., 2012. 416 с.
Voskoboinikova H. L. (2012). Medyko-valcolohichna kompetentnist maibutnoho uchytelia pochatkovoї shkoly: teoretychni ta metodychni osnovy formuvannia [Medical valeological competence of the future elementary school teacher: theoretical and methodological bases of formation]: monohrafiia [monograph]. Kyiv Nestroievyy A. I.
5. Воскобойнікова Г. Л. Психолого-педагогічні аспекти формування оздоровчого середовища в процесі професійної підготовки майбутніх учителів основ здоров'я. Наука і освіта наук.-практ. журн. 2010. № 8. С. 4-6.
Voskoboinikova H. L. (2010). Psykholoho-pedahohichni aspekty formuvannia ozdorovchoho seredovysghcha v protsesi profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv osnov zdorov'ia [Psychological pedagogical aspects of forming the health environment in the process of professional training of future teachers of the basics of health]. Nauka i osvita nauk.-prakt. zhurn. [Science and education. scientific-practical].
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
Kremen V. H. (2008). Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of Education] / Akad. ped. nauk Ukrainy Kyiv: Yurinkom Inter
7. Колупаєва А. А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. Київ: Педагогічна думка, 2007 458 с.
Kolupaieva A. A. (2007). Dosvid realizatsii inkluzyvnoi osvity v krainakh Yevropy [Experience of realization of inclusive education in the countries of Europe]. Pedahohichni osnovy intehruvannia shkoliariv z osoblyvostiamy psykhofizychnoho rozvytku v zahalnoosvitni navchalni zaklady: Monohrafiia [Monograph]. Kyiv: Pedahohichna dumka.
8. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. Київ: «Самміт-Книга», 2009. 272 с.
Kolupaieva A. A. (2009). Inkluzyvna osvita: realii ta perspektyvy [Inclusive education: realities and perspectives]: monohrafiia [monograph]. Kyiv: «Sammit-Knyha».
9. Лук'янова Ю. С. Формування готовності майбутніх інженерів-педагогів до використання здоров'я-зберігаючих технологій у професійній діяльності дис. ... к-та пед. наук. Харків 2011 240 с.
Luk'ianova Yu. S. (2011). Formuvannia hotovnosti maibutnikh inzheneriv-pedahohiv do vykorystannia zdorov'iazberihaiuchykh tekhnolohii u profesiinii diialnosti [Forming the readiness of future educators-educators to use health-saving technologies in their professional activities]: dys. ... k-ta ped. nauk. Kharkiv
10. Основи інклюзивної освіти: навч.-метод. посіб. /за заг ред. А. А. Колупаєвої. Київ А. С. К., 2012. 308 с.
Kolupaieva A. A. (2012). Osnovy inkluzyvnoi osvity [Fundamentals of inclusive education]: navch.-metod. posib. Kyiv A. S. K.
11. Тимошенко В.М. Психолого-педагогічні умови формування мотивації досягнення. Проблема личности в современной науке: результаты и перспективы исследований. Киев: КНУ 2000. С. 118-119.
Tymoshenko V. M. (2000). Psykholoho-pedahohichni umovy formuvannia motyvatsii dosiahnennia [Psychological pedagogical conditions of formation of achievement motivation]. Problema lychnosti v sovremennoi nauke: rezultaty u perspektyvy ysledovanyi. Kyev: KNU.
12. Чайковський М. Є. Соціально-педагогічна робота з молоддю з особливими потребами в інклюзивному освітньому просторі: монографія. Київ Університет «Україна», 2015. 436 с.
Chaikovskiy M. Ye. (2015). Sotsialno-pedahohichna robota z moloddiu z osoblyvymy potrebamy v inkluzyvnomu osvitnomu prostori [Social pedagogical work with young people with special needs in inclusive educational space]: monohrafiia [monograph]. Kyiv Universytet «Ukraina».